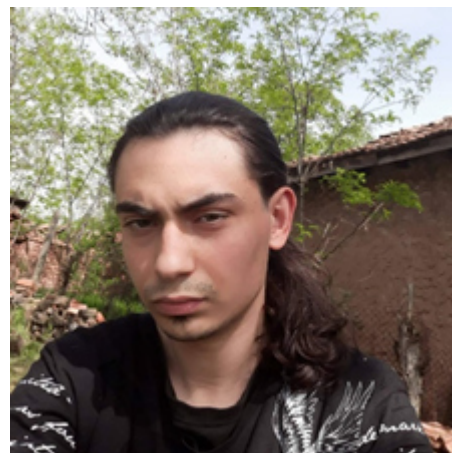

ЗДРАВНАТА ПРОБЛЕМАТИКА В УЧЕБНИКАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – ОСНОВНИ ВЪПРОСИ

Владимир Терзиев

Една от характеристиките на Новото време е свързана с промяната на възгледите относно ролята на човешкия индивид в обкръжаващия го свят. Идеята, че всеки човек е уникално създание и има своя собствена мисия на земята, допринася за развитието на светските знания, и по-специално на науките, изследващи човечеството от различен аспект на едно ново равнище, отличаващо се от дотогавашните медицински постижения. Здравното познание, макар и на базово ниво, се разглежда от просветените като морална отговорност на всеки индивид към себе си: „*Да познае себе си, да си разбере тялото и как са устроени, па что вършат оръдията му, то нека бъде най-първата грижа всякому, комуто тегли сърце за здравие и хубост*“¹. През XVIII и особено XIX в. здравната просвета става неразделна част от съдържанието на учебниците в европейските образователни институции. Появяват се и самостоятелни дисциплини, свързани с поддържането на човешкото здраве. Тази тенденция оказва влияние и върху българското просветно движение, което през XIX в. за кратко време се развива изключително динамично.

¹ Храната споряд здравието и хубостта. Пищеварителны оръдия. – Двойка храна – ястия, които ся протурят лесно – Уста – Зъби – Прах за зъбы – Язык – Кога и по колко да ся яде – Правила за пиене – Хубостта гяда на здравие-то. Книжка пята. Изд. книжарница на Хр. Г. Данов и Сре. Пловдив, 1873, с. 31.

Подробният анализ на българската учебникарска книжнина от периода на Възраждането показва, че една от основните насоки на познание е в областта на хуманитарните науки и преди всичко върху предмети като български език, история, география, също и в някои от точните науки като аритметиката, физика и с далеч по-малък акцент върху здравните науки². Диренията на здравно-полезна тематика в съдържанието на възрожденските учебници, дават възможност за представяне на различна от традиционната класификация на тези пособия, а именно въз основа на съотношението на тази проблематика в дадено учебно четиво. Настоящата статия има за цел да очертае основните въпроси на здравното познание, които присъстват под една или друга форма в учебникарската книжнина. Липсата на достатъчно сведения коя дисциплина с кои конкретни учебници, кога и къде е изучавана, е недостатък при определяне характера на дадено четиво дали то е изцяло предвидено за учебни цели и е използвано като такова, или се употребява в обучението без то да е било предназначено предимно за ученическа аудитория. Ето защо проученият и анализиран масив от възрожденска книжнина включва и текстове, за които няма категорични сведения да са изпълнявали ролята на учебни пособия, но по съдържание са аналогични на подобни. Предназначението и употребата на тези съчинения не бива да се търси изцяло в учебна среда, защото често техните автори и преводачи насочват усилията си към по-широк кръг от читатели. Подкрепени с подходящи примери и препратки към съответни издания, изброените проблеми нямат претенции да обхванат всички възможни въпроси, които се откриват, а по-скоро щрихират насоките за развитие на здравната просвета през Възраждането. Заглавията и цитиранията са представени чрез осъвременяване на речта и пълно изписване на библиографските данни.

На първо място в изготвената класификация са учебниците, които са създадени изцяло със здравнопросветни цели. В тази категория попадат основно ръководствата по хигиена. Именно хигиенно-профилактичната насоченост е основната тенденция в българската здравна книжнина³. Тези пособия са главно преводни и по-малко оригинални, дело най-често на лекари или просветители, които осъзнават здравното ограмотяване на българските ученици като важна необходимост, редом със

² Подробен анализ на насоките на учебникарската книжнина от Възраждането Вж. например У: **Стоянов, М.** Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. – Известия на института по педагогия, кн. 4, 1954, 65 – 108; **Ликоманова, А.** Приноси за проучване на учебното дело. – Училищен преглед, 41, 1942, № 5 - 6, 589 – 616

³ **Стефанов, В.** Българската медицина през Възраждането. София: Медицина и физкултура, 1980, с. 81.

запознаването им с друг тип науки⁴. Четивата олицетворяват най-вече постиженията на чуждестранната медицина и образование в здравно-просветната сфера и представят проекция за развиване на тези познания сред българските ученици. Този опит невинаги може директно да се нагоди към българската реалност, затова често преводачите полагат усилия да поднесат материята на достъпен език, близък до разговорния, както и да обогатят съдържанието на тези трудове с всекидневни примери. Същинската авторова намеса проличава най-ярко в предговора на всяко от тези съчинения, където се излагат мотивите за създаване на дадения превод, аудиторията, за която е предназначен, както и открито се поставят някои от внушенията, заложиени в текста. От друга страна тяхната поява пък хвърля яснота върху актуалното състояние на българското образование към момента на поява на дадените трудове като се очертават редицата недостатъци и липси, които просветата и по-конкретно здравното огромяване трябва да поправи или запълни.

Безспорните български постижения в създаването на здравна книжнина са факт, но липсата на достатъчно подготвени кадри, които да ги преподават, не позволява разгръщане на движение за здравно огромяване, каквото се наблюдава в Западна

⁴ Първите пособия по хигиена се появяват през 40-те години на XIX в., в периода, когато са основани и т.нар. класни училища. Тези учебници са главно преводни и представляват първите опити за изготвяне на цялостен труд по опазване на здравето. Първото от този вид е: „Игиномия сиреч правила за да си вардим здравие. Сочинена гречески и френски от целителят Архигена Сарантиев а преведена на Болгарският език от **Сава Х. Илиевича Доброплоднаго Сливнанина**. Издание Перво. Цариград, Патриаршиеска тип., 1846 „, в превод от гръцки език. Пет години по-късно е издадена и книгата: „Гигиена (наука за сохранение на здравие). Превод от Французски по Болгарски. Цариград. Тип. на Цариградски в-к., 1851 „, чието преводачество най-често се приписва на Анастас Гранитски. Последното по-известно съчинение до Кримската война се състои от едва 8 страници. и е озаглавено: „Правила за сохранение на здравие. Издаде ся с иждивение от **х. Найдена Йовановича**, татарпазарджичанина. В Белград, в Правителствената книгопечатница, 1852. След Кримската война (1853-1856) обемът на здравнопросветната книжнина се увеличава, но не и значително. През 1865 г. излиза считаният за първи оригинален български учебник по хигиена: „Кратко здравословие или как да си вардим здравие. Събрани и наредени от С. И. Доброплоднаго. Болград: Училищна книгопечатня. 1865 “. Десет години по-късно в рамките на една и съща година излизат още 3 пособия по хигиена: „Понятие за хигиената. Лекции четени в Болградското централно училище. От Д-ра **Д. Начева**. Болград, В печатница. на Централното училище. 1875 „, което е единственото изцяло с характера на учебник. Същата година излиза и „Училищно здравословие за родители и учители. Педагогическа книжница. Година първа, книжка първа, 1 януари 1875 „, предвидено по-скоро за учителите и училищните настойници, както и „Селският лекар. Той показва: 1^о Как да си вардим здраве 2^о Как да познаваме болестите та кога са разболеем, да са церим с пристойни цяр и лек; 3^о Как да си гледаме добитакат, и кога заболее как да го лекуваме и др. т. Виена, 1875 “ от д-р Иван Богоров, който е по-скоро във вид на домашен лечебник, но съдържа и известни здравнопознавателни елементи. В годината на Освобождението (1878) от печат излиза и преводът на д-р Димитър Моллов на съчинението „Игиена или Как се варди здравие и работната сила между народа: Популярна игиена от Карла Реклама, проф. на медицината в Лейпциг, 1878“. Тези са по-известните печатни учебници по здравно опазване или хигиена, които под различна форма са използвани в образователния процес от български педагози.

Европа през същия период. Изворовите и историографски данни показват, че преподаването на хигиена като самостоятелен учебен предмет е рядкост, в зависимост от предпочитанията и възможностите на отделни учители или училища, което прави и пряката употреба на този тип книжнина не широко разпространена. Необходимостта от ограмотяване по здравните въпроси обаче остава и вълнува не един възрожденски просветител и общественик. Ето защо здравното познание трябва да се потърси в друг тип учебни пособия, които не са директно отправени към хигиенното възпитание.

Значителни елементи на здравна просвета се откриват в учебниците по анатомия, физиология и естествена история, които също както хигиената се занимават с човешкия организъм, макар и от друг ъгъл. Те често засягат в своята материя и въпроса за опазване на човешкото здраве. Тези предмети също не са сред масово изучаваните във възрожденското школо предмети и затова книжнината им няма значителна роля за здравното ограмотяване на българските ученици през периода. Букварите като едни компилативни по съдържание трудове често наред със запознаването на учениците с основни познавателни начала включват в себе си и елементи на здравна тематика. Към групата на букварите могат да се причислят и всякакви аналогични по съдържание и предназначение пособия от типа енциклопедии, полезни или общи знания, наставления, съветници и пр., в които здравните съвети заемат често определени страници. Книжнината посветена на добрия морал също понякога включва елементи на здравно познание поради пряката връзка на нравственото с физическо благосъстояние на човек. Представената по-долу последователност на основни здравни теми няма претенцията да систематизира въпросите по степен на значение тъй като всички те в тяхната комплексност са важни.

Внимателен анализ на така класифицирани според обема на здравно съдържание в себе си, учебни пособия, дава възможност за синтезирано представяне на основните теми, насочени към човешкото здраве, които вълнуват българската интелигенция през Възраждането. Усилията са още от ученическа възраст да бъдат формирани основни хигиенни навици и базови здравни познания у младото поколение. Друга целева група на учебникарската книжнина са и самите родители, които заедно с децата си да придобият здравна грамотност, а често и педагозите, които трябва да знаят най-умелият начин за преподаване. На първо място основен въпрос е самото отношение на индивида към собственото му здраве. „*Варди здравието си!*⁵“ е един от често срещаните призови

⁵ Азбуквар и пръва книжка за четение. Нарядена от Х. П. Марков и печатана от Д. Ангелова книгопродавца. Белград. Правителств. Книгопечтаница. 1859, с. 23

във въведението по дадена здравна тема. С подходящи епитети и внушения авторите и преводачи на учебниците целят привличане вниманието на читателите си върху значението на човешкото здраве, определяно често като *най-драгоценното за човек*⁶. Едно от главните внушения е, че грижата на всеки за собственото му здраве трябва да е основно негово призвание за постигане на физическо и душевно благоденствие: „ *Аз благодаря богу, чи ми е телото здраво и без погрешка. И моля му ся да ми заварди телото за всекога здраво*”⁷; „ *Здравето е най-безценното нещо на човека, и който лежи болен няколко дена той може най-добре да познава разликата между боледуване и здраве*”⁸.

В пряка връзка с фокусирането върху човешката жизнеспособност е и постепенното разчупване на утвърдени стереотипи в тази област. До този момент грижата за здравето е силно подвластна на съвкупност от традиционни практики и вярвания, обединени под общия термин - народна медицина. Макар някои постулати на народното лечение да са признати и днес от медицинските специалисти като ефективни и благонадеждни, то редица схващания за причинителите на болестите, подхода и средствата на лечение през разглеждания период са плод на наивитет и необразованост, който понякога има злощастни последици. В тази насока следният пример от учебника по здравословие на Сава Доброплодни по отношение укора към наивните родители е достатъчно показателен: „... и *дето не призовават лекарите като се разболеят децата им, но ги оставят немилостиво да умират или да се мъчат, или казват че са магьосани или урочасали*...”⁹. За просветените българи медицината е една от комплицираните и обществено-значими науки, чието усвояване е призвание само на малцина способни. Променя се постепенно и обществената значимост на лекаря, той не е просто лечител, който е усвоил тънкостите на знахарския занаят, той е професионалист, положил много старания да изучи сложната материя на медицината и неговата мисия е да вложи цялото си познание и умения, в името на своите пациенти. „ *Да си предаваме на един лъжлив лекар и неучен здравieto, най-драгоценното си нещо, то е една голяма наша глупост*”¹⁰ заявяват възрожденски просветители. Усилията на мнозина от тях са да

⁶ Начална книга за Анатомия и Физиология. с 95 фигури. Прев. От англиски. Второ издание. В книжарницата на Хр. Данова и С-ие, Пловдив, 1872, предисловие; Наръчна книжка сочинена от **Емануила Васкидовича** за българските те деца и девицы. Белград. В правителств. Книгопечатн. 1847, с. 15

⁷ Общи знания всекому человеку нужны. Преведе от сръбски на българский язык **Стефан. П. Йов. Колюв.** Белград, Правителственния книгопечатня, 1855, с. 16.

⁸ Селският лекар..., предисловие (Обаждане)

⁹ Кратко здравословие..., с. 71.

¹⁰ Пак там, 50-51.

убедят обикновения човек в необходимостта да се доверява на професионален, „добър и искусен“¹¹ лекар, вместо на т.нар хекими, народни лечители или да се самолечат. От следния цитат във възрожденски учебник се виждат ясно пропуските в начина на мислене по отношение на медицинските специалисти: „По нас нарядко се вика лекар, чтом се разболее человек...“¹². Борбата против шарлатани лекари и хекими, както е определен процес в историографията¹³, заема значителен дял от здравно-просветната тематика в учебникарската книжнина през Възраждането¹⁴.

Специално място в здравното познание заема ролята на въздуха като основна необходимост за живите организми, в това число и за човека¹⁵. Разглеждането на химичните и физичните му свойства винаги са последвани от предписания за хигиена на дихателните органи¹⁶. За най-вреден въздух се счита престоелият в затворени пространства, който се превръща и в развъдник на заболявания, а за най-полезен свежий, планински. Осигуряването на чист въздух за всеки човек било то в класните стаи или жилището, трябва да е сред основните задължения на възпитателите и родителите. Учебната книжнина изобилства от препоръки за прочистване на въздуха в зависимост от различни фактори като отоплението, благоухания, изпарения и пр. които го замърсяват.

Близко свързани с въздуха са топлината и светлината, още две жизненоважни условия за човешкото съществуване. По отношение на необходимата топлина за човек, то тя е в зависимост преди всичко от сезонните условия, но и от възрастта, професията на всеки индивид, а като отделна величина се разглежда и телесната температура на човек от физиологична гледна точка¹⁷. В пряка връзка най-често се поставя въпросът за

¹¹ Описание за холера. Преведено от турскога на българскога язька дозволением и иждивением Его Султанскога Величества. Константинопол. (Цариград). Тип. на Тадея Дивичиана. 1849, с. 16

¹² Начална книга за Анатолия..., с. 121.

¹³ **Големанов, Хр.** Възрожденската медицинска книжнина. София: Медицина и физкултура, 1964, 17 - 33

¹⁴ По въпроса е издадено и отделно съчинение от Георги Икономов под надслов: „Огледало на гръко-арнаутските магесници, шарлатани и бияро-бузаджий, хикими. Нареди един българин. Цариград, 1855“.

¹⁵ Гигиена..., 37 – 50;

¹⁶ Най-популярното четиво за хигиена на дихателните органи е преводът на Й. Груев, известен под името: „Орьдията за дихание, споряд здравиеото и хубостта. По доктор И. Дежмана. Дихание и орьдия; лимфатически жлези; белый дроб; пищевод, пшшник, душник; коруба или гръдна празнина; преграда; кръвна или животна топлина; крежът на носа; ларинксьт; гласните връви или гласилки; пълнотата, ягкостта и чистотата на гласа; за кожата. Прев. **И. Груев**. Виена. Печ. на Българското отделение Іанко С. Ковачев и С-ие, 1874“.

¹⁷ Игиономия..., с. 52; Кратко здравословие..., гл. 9 За топлината и студа 39 – 40; Орьдията за дихание..., 9 – 12; Естествена история. Първы път на български систиматически изложена с приложны забележки и практическы изводи. Част първа. Зоология. Клас първи. Млекоподаящи животни. Разряд първи Человек в сравнение с другите животны. Съчинена от **Василя Х. Стоянов Берон** доктора медицины и хирургий. Болград. Книгопечатня. при централното училище. 1870, 224 – 237.

облеклото и изкуственото отопление, които осигуряват топлина за всеки. Подчертава се и ролята на студа като реципрочност на топлината, който често има негативно въздействие върху човешкото здраве. Дневната слънчева светлина от своя страна пък има позитивен ефект върху кожата, физическите сили и дори настроението у хората¹⁸. Специално внимание в педагогическата книжнина се отделя на подходящото осветление в класните стаи и дома при четене и писане от страна на учениците с оглед предпазване на тяхното зрение¹⁹.

Друг сериозен дял от здравното познание в учебникарската книжнина е посветен на въпроса за храненето на човек като друга основна предпоставка за неговото физическо оцеляване. Разглеждат се основни видове храни като техният подбор варира в различни разновидности в отделни четива, представя се техният химичен състав, начина им на преработка от организма, влиянието им ползотворно или вредително върху човешкото здраве в зависимост от климата, пола, възрастта и др. показатели. Препоръчват се леките, пресни плодове и зеленчуци, варива, млечни продукти и по постните меса, а тежките за смияне, сладките, пържени и мазни храни се сочат като противоположни²⁰. За предпазването на „пищеварителните орудия“ или храносмилателните органи са отделени не една страница с полезни съвети за правилно хранене.

Течностите, които човешкият организъм трябва да поема за своето физическо благосъстояние са в пряка връзка с храненето. Водата като основна течност присъства в различни аспекти в учебното съдържание на редица пособия²¹. От химичния състав на водата в естествено състояние, през физичните ѝ свойства, до нейното влияние върху отделни органи, на това природно богатство възрожденските просветители отделят

¹⁸ Понятие за хигиената..., 19- 20.

¹⁹ Напредък. Наръчни книжки за онези, които желаят наука и успех. Кн. 1. Как да се учат уроци. От **Андр. С. Цанев**. 1873, с. 8; Школска Педагогика, или методическо ръководство учителите и управителите на народните школи от **Й. А. Ковачев**. Част първа. Обща методика. Изд. книжарницата Д. В. Манчев. В Пловдив, Свищов, Солун, 1873, 130 – 132.

²⁰ Буквар с различни поучения собрани от **Петра Х. Беровича** за българските училища. Напечата се с помощта на Г. Антон Йованович. В год. 1824, с. 130; Кратка енциклопедия за децата. Съставена на седем части от **Еманойла Васкидовича** учителя училища святаго преображения в Свищов. Г. Г. на Доротеа, за дар по вартцанските, клевнянските и орахвските училища. Част първа. Съдържава, краткий буквар, достойно памяетны, поучения правоучителны историй. Леточисчени, разговор за през годината празници. Издание първо. Бекеруц; Книгопечатница на Йосиф Романов и съдр., б.г, притча за лакомото дете с. 17

²¹ Вж. Понятие за хигиената..., 112 – 128 лекция № 4 За водата; Храната споряд здравие..., 11 -12, 28-29; Школска Педагогика..., с. 152; Първа храна за здравият чолевешки ум. Школска и домашна книга за децата. Първен преведена на гръцки от немский език. А сега от гръцки на български превел и издал. **Тодор Н. Шишков**. Цариград. В печатница на цариградского вестника и С-ие, 1860, 38 - 39; Общи знания ..., с. 24.

сериозно влияние. Осигуряването на животворящата течност в нейното най-добро състояние е основен апел към учителите и родителите.

Във връзка с поемането на течности е уместно да се открие проблемът с алкохолизма. Въздържанието от прекомерна употреба на спиртни напитки е не само обект на изложение в учебникарската книжнина, но и обект на самостоятелни трудове и размишления по въпроса, апелиращи към намаляване на пианството²². *„Пази се от спиртливите напитки, а предпочитай прясната вода пред всичко²³“*, се призовава в много от учебниците в стремежа още от ученическа възраст, децата да бъдат предпазени от порока. Алкохолът най-често се разглежда като вредителен както върху физическото, така и върху нравствено благосъстояние на човек: *„Пианството е порок унищожителен, който развращава една част на човеческото множество, ражда и задържава всичките видове на безчинята²⁴“*. Само в умерени количества, често размесено с вода и консумиран нерегулярно, алкохолът се разглежда и като средство за лечение: *„Чистото вино...требва да се пие от всичките човеци по малко²⁵“*. Виното именно е основен обект на разговор, когато става дума употребявана алкохолна субстанция: *“Пиения се уподобява по всичко на скотовете. На времена даже става и от тях понехвелит. За туй трябва да употребяваме виното с крайна умереност; а децата за да са необладаят от туй умразно зло, добере е да ся въздържат свършено от виното или поне твърде рядко и млеко по маньчко да сръбноват²⁶;*

В пряка връзка с храненето и поемането на течности е въпросът за мярката, който присъства почти задължително във всички учебни пособия, засегнали здравната проблематика. Тук може да се спомене едно понятие, чиято употреба преобладава в изброените видове учебници - *диета*. Разбирането му надхвърля днешната асоциация, свързана предимно с начина на хранене, и включва спазването на редица *предохранителни* правила за добро здраве или с други думи придържане към принципа на умереността във всяко отношение. *„Яж, пий, говори с мерка, всичко прави с мерка²⁷“* съветват редица възрожденски просветители. Те виждат в умереността формулата за

²² Първото съчинение в тази насока е дело на Захарий Княжески и носи заглавието: *„Коренья на пианството и каква полза принося на ония що го пият много. Смирна. Типография на А. Дамянова. 1842“*

²³ Буквар или взаимоучителны таблицы от **Хр. Г. Данова**. Издава се от книжарницата на Хр. Г. Данова и съдружеството в Пловдив, 1862, с. 54; Игиономия..., 85 – 86.

²⁴ Гигиена..., с. 37.

²⁵ Пак там, с. 37.

²⁶ Начялно ръководство за длъжностите на човека. Сочинение Франгиска Соабия, превод **П. Р. Славейкова** за употребения в първоначалните училища. Издание първо. Във Вена, книгопечатница П. П. Мехитаристов, 1861, с. 25.

²⁷ Правила върху живота на човека. Издава книжарницата на П. Р. Славейков. Цариград, Печ. на Македония, 1871, с. 3.

физическо благоденствие и дълголетие: *„Живей умерено ако искаш да бъдеш всякога здрав и да живееш много²⁸„*. Злоупотребяването, особено с алкохола, води до алкохолизъм, считано за нравствена разруха, същото се отнася и по отношение на чревоугодничеството, един от смъртните грехове, дори и смъртна опасност: *„ От невоздръжания раждатся болезни, от болезни смерть²⁹ “*.

За мърдането, работенето и почивката³⁰, по този начин изразен често във възрожденските учебници се включва и въпросът за необходимостта от телесно движение. Физическата работа, в умерени количества, се посочва като изключително полезна за здравето, особено, когато е редувана с почивка и преди всичко съобразена с различни фактори като пол, възраст и пр. За здравето на учениците се препоръчва и включване в обучението на гимнастика, физически игри и пр. полезни дейности. Не остава встрани и разделението между физически и умствен труд, оценявани от просветителите като равностойни и жизненонеобходими дейности: *„ Умствените работи, раздражението и печалта уморяват тъй също човек, както една продължителна телесна работа³¹ “*. От цитирания пасаж се вижда и поставянето на въпроса за емоционалните състояния у човек, които също могат да доведат до нестабилност на здравословното състояние. Остро се осъжда мързела или леността като изцяло нездравословна привычка³². Към раздел за физическата и умствена дейност може да се добави и въпроса за съня, задължителен за всеки организъм регенериращ процес. Препоръките в това отношение отново са в зависимост от различни фактори като например възрастта или занятието, в което всеки човек е ангажиран през деня – било то физическо или умствено и степента на умора, която се натрупва през деня. Обобщенията за съня също така винаги достигат до принципа за умереност³³.

Въпросът за чистотата също е сред основните, дискутирани в учебникарската книжнина по отношение на здравната тематика. От една страна са грижите и препоръките за хигиена на човешкото тяло. Най-често се дискутират въпроси за необходимостта от регулярно къпане поне веднъж седмично, задължително ежедневно

²⁸ Буквар или взаимоучителны таблицы..., с. 53.

²⁹ Буквар для поучения юношества. Напечатано точной по Московскаго буквара. Предстоители: Анастасия Хажы Георги Полизов, Добря Хажы Йоана Бакалогу и Стефана Поповича. В Букурещской типографий, 1825, с. 17

³⁰ Така е озаглавена гл. 4 от Игиономия..., с. 105.

³¹ Понятие за хигиена..., 148 – 149.

³² Буквар с различни поучения..., с. 128.

³³ Игиономия..., гл. 5 За съня 129 - 141; Гигиена..., с. 23; Буквар или взаимоучителны..., с. 53; Първа наука за малки деца. Издава се от книжарницата на **Д. В Манчова**. В Цариград, у шампарницата на А. Минасова, 1863, с. 8; Различни познания за ученици. Набрал д-р **И. А. Богоров**, технологически наставник. Листак първий. Пловдив. Разнесал за издаването същият, 1865, Печатарница Л. Сомерова у Виена, 19 – 24.

миене на ръцете и лицето, още грижи за косата, кожата, ноктите и пр., както и поддържането на чистота на облеклото на човек, все процедури, имащи положителен ефект върху здравето³⁴. Възпитанието на хигиенни норми у децата е въпрос на етикет, който отразява нравоучителната страна на възпитанието, често повлияна и от здравната просвета. Учебната книжнина изобилства от притчи и поучителни истории, които възпитават едновременно и духа и тялото: „ ... *доброто дете става рано от леглото си, отива да си омие очите мирно и благочинно*³⁵“. Другата страна на този въпрос се занимава с поддържането на чистота на обкръжаващата човека среда. В нея попадат жилището и по-специално спалното помещение, където човек прекарва най-дълго време, двора, класната стая, работилницата, стопанските постройки и чистотата на добитъка. Особено се акцентира на проблема с градските и селски заходи или септични канали и ями и други замърсители като тресавища, буница, гробища, все в непосредствена близост до населените места и др., считани като развъдници на зарази³⁶. Отделянето на значително внимание по проблема разкрива недотам добрите хигиенни навици у мнозина от българите през Възраждането. Следващият цитат показва емоционалния изблик на автора, в случая Сава Доброплодни по отношение на немърливото отношение у хората към собствената хигиена: „ *О колко сме злополучни и окаяни! За безсловестните добитаци по много се трудим да ги чистим, нежелани за нас и за децата си*³⁷“. Друг цитат пък отива още по-далеч, разкривайки още по-неприятни подробности за ниската хигиенна култура у мнозина българи през разглеждания период: „ ... *много човеци се намеруват , които не са се къпали нито веднъж, освен, когато са се родили*³⁸“. Именно включването на проблематиката в учебникарската книжнина има за основна цел увеличаване на хигиенната култура у българското общество, като призивание на всеки индивид към общността: „ и всички съвкупно към обществото: *“Тези всичките хигиенически правила за частния и общия живот на човека са достигнали в другите господарства до едно доста голямо*

³⁴ Кратко здравословие..., гл. 6 За чистината и баните, с. 36; Общи знания..., с. 23.

³⁵ Буквар или първа книга за децата да са учат да четат. Дар от главният управител на Дунавската провинция Н. ПР. Митат паша на българските училища под неговото управление, в случаят на отварянето на първата книгопечатница в тая страна. Русе: В книгопечатницата на Дунавската провинция, 1865, с. 14; Вж. също и Детинско прибавление или различни нравствени поучения и нравоучителни истории. Собрано от **Еманоила Васкидович**, учителя Плевненскаго училища. Издание първо. С иждивением токмо от Плевей. Цариград, типография Ц. вестника, 1852, притча за „чистото дете“ 23- 24.

³⁶ Понятие за хигиената..., 62 - 63

³⁷ Игиономия..., с. 53.

³⁸ Пак там, с. 55.

съвършенство, за които не само правителствата и общините, но и всеки един жител отделно е взимал участие за тяхното усъвършенстване³⁹.

Друг проблем от здравната просвета във възрожденската учебна книжнина е свързан със заразните болести и епидемиите. Темата включва научно обяснение на същността и начините на разпространение на дадена инфекция, както и основни правила и мерки, които трябва да се изпълняват с цел превенция. Особено актуална тази проблематика става покрай холерната епидемия от 60-те години на XIX в., когато в издаващата се учебна книжнина се засяга холерата и сродни на нея епидемични заболявания⁴⁰.

Темата за отглеждането на деца и опазването на майчинското здраве е обект на интерес от редица възрожденски просветители и на проблематиката са посветени не едно съчинения и статии, основно преводни⁴¹. Често тя е включена и в абзаците, посветени на здравното познание в различни учебни пособия. Основна задача на това съдържание е здравното ограмотяване на бъдещите майки, една от главните цели на девическото образование през периода: „Това незнание не е простително, за тия родители, които могат да ся ползват с советите на човеци що са известни в науки, или да четат такива совети в съчиненията, които са написани за възпитанието на децата⁴²“.

Телесното здраве на човек е и огледало на неговата външност или хубост: „Хубост без здравие не може да бъде⁴³“. Тези размишления на възрожденските просветители са насочени към тази част от аудиторията, която държи извънредно на външната красота

³⁹ Понятие за хигиената..., с. 63

⁴⁰ Популярно в тази насока е цитираното съчинение в превод от турски на български език от Анастас Гранитски: „Описание за холера. Преведено от турскога на болгарскога языка дозволением и иждивением Его Султанкого Величества. Константинополь. (Цариград). Тип. на Тадея Дивичиана. 1849 „.

⁴¹ По-популярни сред тях са: „Совети за непразни жени и правила как да постъпват с новородените младенци, взети от сочиненията на славнаго Тисота, Николая Фуркроа и Салмада, сообразни със системата на воспитанието детско, която е предложена от г. Бюфона в Естествената история. Преведе от французки на руски К.Г., а от руски на български **З. К. (Захари Княжески)**. Бел. автор.) Цариград, типография Ц. вестника, 1853; „Млада майка от Ф. Кодыма. Трудност. – Рожба. – Родилка в първите дни. – Майка доителка и дете бозайниче. – Кърмилница. – Дете как се отглежда без нянка. – Как да се настоява на дете за здравие му докле извади зъби. – Първи зъби и отбив от нянка. – Присаждане шарка. – Как да се настоява на дете през другото время за да бъде здраво. – Първо душевно възпитание за дете. Прев. **И. Груев**. Седма книжка. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие, Пловдив, Русчук, Велес. Б.г; Писма или ръководство за майки в доброто отхранване на децата им. Съставено по видът на писма от една госпожа до младоженената си сестра. Цариград, в печатницата на А. Минасиана, 1870 “; „Майка къщовница или по кой начин трябва майката да възпитава децата си нравствено вкъщи. Прев. **Н. Д. Бояджиев**. и напечатал с помощта на почитаемите си спомоществатели. Букурещ. Печ. на сп. „Знание“, 1875 „ като последното набляга главно на нравственото възпитание.

⁴² Совети за непразни жени..., предисловие.

⁴³ Оръдията за дихание..., с. 34

и по-специално на жените. Осъждат се, понякога и осмиват, различни модни практики у жените като обличане на тесни дрехи или пристягане на определени части от тялото; прекомерна употреба на разкрасителни материали и пр., вредни за здравето⁴⁴.

Проученият масив дава възможност да се открият още въпроси от здравната просвета, които са включени под различна форма в учебникарската книжнина. Сред тях са темата за „очищенията“ или особености на отделителната система, влиянието на опиатите, кафето и никотина и др. тонизиращи вещества и субстанции, които въздействат върху човешкото здраве.

Анализът на учебното съдържание разкрива и някои въпроси от здравното познание, за които на пръв прочит не всеки би се сетил, разсъждавайки през призмата на съвременното познавателно равнище. Един такъв въпрос, актуален през Възраждането, е мнимата смърт⁴⁵. Липсата на достатъчно добре подготвени медици налага честото доверяване на здравето в ръцете на лаици в областта, както вече бе разгледано: „...за по-добро удостоверяване в истинната смърт, во всякой случай да са повикува доктор искусен, добросъвестен и дето добре разбира тия работи, за това защото учението за смърта е цяла медицинска наука, твърде мъчна и пространна, за да бъде достъпна за всякого, а толкос повече който не е доктор⁴⁶“.

Работата по издирване и анализ на елементи от здравно познание в учебникарската книжнина позволява достигането до няколко основни заключения. Много теми от сферата на здравеопазването, които циркулират в тази книжнина, свидетелствуват за слабости в медицинското познание и здравната култура на българското общество. Появата и разпространението на тези знания имат за цел преодоляване именно на тази празнота. Поради липсата на достатъчно обучени кадри, с които преподаването на здравни познания да стане повсеместно, това познание е внедрено главно в изучаването на други дисциплини. Осъзнатата необходимост от здравно ограмотяване у интелигенцията благоприятства появата на оригинална или побългарена здравна книжнина, както и внедряването на подобна информация в редица учебни пособия със смесено съдържание. Основното съдържанието в тези трудове представя възлови теми от науката за човешкото здраве. Превенцията,

⁴⁴ Игиономия..., с. 102; Кратко здравословие..., 33 - 34.

⁴⁵ Със своята книга: „Средства за преварварние за заравянието на мнимоумрелите и примрелите човецы. Напечатано повелением Русскаго министра внутренних дель в 1846 лето. А преведен от того языка на Болгарски от **Захария Княжеский**. Цариград. Печ. на цариградски вестник. 1858 „, Захари Княжески очертава пропуските в областта на медицинското познание, които науката постепенно трябва да запълни, визирайки примери от цяла Европа, но актуален и на българска почва.

⁴⁶ Средства за преварвание..., с. 75.

понякога и алтернативното лечение на различен род болести, настинки, наранявания и пр. във вид на препоръки, посредством научна, рационална обосновка на физиологичните и анатомически особености на човешкия организъм е главната насока на представяне на материала. В резултат именно през Възраждането се полагат основите за формиране на здравна култура у българското общество, което след Освобождението ще получи възможност за догонване на европейските постижения в тази сфера.

HEALTH ISSUES IN THE TEXTBOOK LITERATURE DURING THE BULGARIAN REVIVAL – MAIN TOPICS

Vladimir Terziev

This article traces the main discourses of the presentation of health knowledge in the textbooks during the Bulgarian National Revival. As studying health education as a single subject is a rare practice, elements of this knowledge are incorporated into the curriculum of a number of related subjects. Bulgarian education has been successful in publishing textbooks entirely devoted to health issues, but this knowledge is also found in many textbooks with mixed content. The main topics circulating in this literature concern issues of hygienic and prophylactic nature to various issues related to human health thus the main goal of educators in this regard is to form a health culture in adolescents, part of the modernisation of education culture.